Благой Шаламанов (София)

ЛЕКСИКАТА НА СЛУЖБАТА НА ЦАР ПЕТЪР (по Драгановия миней — XIII в.)

Известни ми са две служби за българския цар Петър (927—969). Първата — кратката — служба по препис от Белградския миней, ръкопис от XIII—XIV в., и другата — преработена и допълнена с осем песни — по Драгановия миней, паметник от XIII в., който, разделен на четири части, се съхранява на Атон в Зографския манастир и руския манастир „Пантелеймон“ и в публичните библиотеки на Ленинград и Москва. Това обстоятелство става една от причините за недостатъчно прецизните за научни изследвания публикации[1]. Разбира се, неточностите в посочените издания са най-вече от методологичен характер, но някои се дължат и на повредения от влагата пергамент.

Целта на настоящето съобщение е да споделя наблюденията си върху лексиката на Службата за цар Петър (нататък СЦП). Преди всичко е необходимо да се съпостави СЦП с речника на Презвитер Козма по следните съображения:

1. Старобългарският песнописец на СЦП, придължайки се към традицията на жанра и средновековните правила, прославя не светската дейност, а последните години от живота на царя, посветени на монашеството и грижите му за българската църква. Изхождайки от съдържанието на службите, може да се каже, че творецът на СЦП е познавал добре и от близо царя-духовник.

2. Всеобщо е мнението, че СЦП е възникнала наскоро след смъртта на цар Петър, т.е. около 969—970 г. По това време епископ на Велики Преслав е бил Презвитер Козма. Подобно събитие — ознаменуване паметта на царя и неговата канонизация за български светец — едва ли е минало без намесата или съдействието на един толкова талантлив книжовник, какъвто е Презвитер Козма, още повече че епископският му сан[2] и приближеността му към царския двор е изключвала отсъствието му от подобен ритуал.

3. Обкръжението, в което СЦП е съставена, неминуемо е дало отражение върху лексиката ѝ, а това налага необходимостта да се потърси сходство с неоспоримите паметници на Преславското книжовно средище, т.е. освен с Беседа против богомилите още и със Супрасълския сборник и със съчиненията на Йоан Екзарх (Слова,[3] Небеса и Шестоднев[4]).

4. Наскоро ст.н.с. Константин Мечев изказа смелото предположение, че в „идейно-историческо отношение тя (СЦП — б.а.) едва ли не се покрива с „Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма и може би не ще е неправдоподобно да се предположи, че тя (СЦП — б.а.) е произведение на самия Презвитер Козма“[5].

Изводите за лексиката на СЦП, които са показани на таблица 1 (вж. приложение I), са направени по изданието на Йордан Иванов,[6] като са внесени незначителни добавки. Напр. на с. 387.7 след ТО. . . според И. И. Срезневски трябва да се чете бывъ; на с. 387.9 разчетох пр҃ѣстаемъ; на с. 388.17 след ц҃ро вмъквам властель (αρχων) като най-вероятната дума, продиктувана от превода: „На двойно царство, отче блажени царю Петре, по вяра си владетел и тук и там царствуваш. . .". на с. 388.18 според И. И. Срезневски текстът гласи тако бо, а не както е в изданието тако; на с. 388.19 е заменена лексемата пръвын с правын, което е съобразено с аргументираното мнение на проф. Иван Дуйчев[7]. На с. 389.4 в ирмоса на осма песен след пламе̑ липсва текст, но в оригинала стои началната буква на глагола источнтн; на с. 389.22 в ирмоса на 9-та песен е разделено не/оудобь, съобразявайки се — както в горния случай — с идентичните ирмоси от службите на Иван Рилски и Петка Търновска.

От ексцерпираните 373 фиша, свидетелствуващи за общото количество словоупотреби, отбелязах 208 заглавни думи. Всяка лексема има средна повторяемост, по-малка от два пъти (1,78). Това съотношение (вж. приложение II — Словник на СЦП по преписа в Драгановия миней) навежда на мисълта, че авторът на СЦП умело подбира изразните си средства при съставяне на службата. И в същото време допуска в сравнително краткия обем на службата ред словни повторения, което говори или за неопитност на химнописеца в химничния жанр, или че имаме работа със самобитен амтор със собствено творческо виждане, което се забелязва и от самата структура на службата:

а) всяка песен от канона, след ирмоса, има нещо необичайно — по два тропара, вместо по три или по четири;

б) липсва богородичнното песнопение в края на всяка една от осемте песни;

в) заимствувана е изцяло светилната стихира от първоначалната, кратката служба на Петър.

От графа трета на таблицата се вижда, че от 208 думи 157 се срещат и у Презвитер Козма[8], т.е. 75,1% от лексиката на СЦП има словно покритие с тази на „Беседа против богомилите" (нататък ББ). В общата за СЦП и ББ лексика има редки думи като: въснѣтн, доброта, нзбавнтн, стопа, обнтель, оубодь, оулочнтн и оуласнntн, които се срещат в ББ един единствен път. Този факт не е изключено да е резултат на случайност, но по-вероятно да е белег на определен книжовен център или характерна особеност на езика на някой от книжовниците в разглеждания период.

Независимо от високия процент на лексикално сходство остават 51 думи (вж. графа 4). От тях шест са редки, и то буквени, числителни, а останалите 45 лексеми, които не се срещат в речника на Презвитер Козма, разпределям в три типа: общобългарска, преславска и нова лексика.

Тип А. Лексика с общобългарски характер (25) — бездъна, боурѣа, влъна, даровати, дьньсь, застжпннкъ, нспросntн, источнтн, коньчати, лѣпота, мысльнь, мѣсѧць, належати, останькъ, правъ, прнзьрѣтн, прорештн, пророкъ, протнвьнъ, проценстн, прѣподобьнъ, прѣчьстьнъ, рѣка, соухъ, оуньнн. Всички тези думи се срещат в речника на Р. Айтцетмюлер[9] както в източнобългарските паметници: Супрасълския сборник, отчасти и в Савина книга, така и в западнобългарските: Асеманиево, Марийнско евагелие, Синайски псалтир и др. Бих подчертал, че половината от тях се срещат и в съчиненията на Йоан Екзарх, за които стана въпрос по-горе.

Към основния речников фонд включвам още девет думи, които не се срещат в паметниците от преславския кръг, но които, повече от вероятно е, че са използувани еднакво и от охридските и от преславските книжовници:

блъгарнь същ. Познато ни е от Битолския надпис на Иван Владислав (1015—1016), от Краткото Кирилово житие и от Хрониката на византийския хронист Йоан Малала, която е била преведена от презвитер Григорий по времето на цар Симеон.

ннокъ същ.нар. СКОРО са форми, които старобългарският канон познава по Синайския евхологий и Синайския псалтир. Употребата им в „Небеса" на Йоан Екзарх ги приобщава към лексиката с всебългарското разпространение.

Съществителните нрмосъ, канонъ, свѣтильна и стнхира, спадат към така наречената химнична терминология и са проникнали у нас чрез гръцкия език още при най-ранните преводи на минея. Те се срещат в Канона в чест на Димитър Солунски, в службите за Кирил и Методий, както и в Новгородския миней от 1095—1097 г., за които Ватрослав Ягич казва, че е препис от стар превод, възникнал „у южныхъ славянъ, должно бытъ в Болгарии или может бытъ на Афон"[10].

Тип Б. Преславската лексика е представена с: бокъ, нзобильнъ, прѣвѣлнкъ, разгоннти и оумнрнти.

Същ. бокъ не е регистрирано нито в речника на Айтцетмюлер, нито в т. I (А—И) на речника, подготвян за печат от Секцията за история на българския език към Института за български език. Това едва ли означава, че думата не е била използувана широко през IX—X—XI в. Най-ранният ръкопис, в който я намираме, е Симеоновият сборник от 1073 г., както и в Житието на Андрей Юродиви. В Шестоднева на Йоан Екзарх тя е употребена със същото значение, каквото има в СЦП: нз боко҃ землною (916.4) срещу нз боко҃ земно҃ вснѣвъ. С подобна функция е дадена и в речника на Ф. Миклошич, който посочва примери от Пролог (XIV в.): зрьно въ земльною боко҃ падъ и в препис на Диоптра (XV в.): въ боко҃ земльною лежатн[11]. Освен това, макар и не със значение 'земна, твърд' лексемата бокъ е позната на всички славянски езици и според контекста означава 'страна, крило, склон, бряг'. Гръцкото ѝ съответствие е εὐρον 'ребро', а латинското latus 'страна, хълбок'[12]. В съвременния български език думата се използува предимно в диалектите: **бок** — 'страна, рамо, хълбок, туловище на стомна, гънка на дреха около хълбоците'; **белобок** — 'животно с бели слабини'; **белобочък; бочен** — 'страничен' (срв. **бочи се** — 'гледа на страни'; **бочник** — 'клинеста пришивка под ръкава'; **бочнико**; — **бочница** — 'странична част на предмет'; **бучник** — 'хълбок'; **избоча, обочвам се** — 'поставят ръцете си на кръста'; **хълбок** и др.[13]

нзобильнъ. Това прилагателно срещаме единствено в Супрасълския сборник, и то с равнозначна функция: нъ нзобильнъıхъ накрьмнтъ (290.17). В СЦП намираме неговия вариант: жнзнь нзъобнлѣнѫ дарo҃ тн намь 'и ни дари обилен живот'.

обнчан същ., известно освен от СЦП само от съчинението на Черноризец Храбър[14].

прѣвѣлнкъ. От старобългарските паметници само Супрасълският сборник познава това прилагателно. В нашия текст то има значение 'преголям'. Срещаме го и в Шестоднева и Остромировото евангелие, но не и в израза: въ вльнах н бо҃рѣх прѣвелiцѣ гржаемъın 'потънали в преголеми вълни и бури'.

ꙗазгѡнѧтн. Според Миклошич (цит. съч. стр. 774) този глагол се среща в словосъчетание 'облаците разпръсни' в някои късни паметници. И у Йоан Екзарх и в Службата на Климент Римски глаголът има сходна сменатика с примера от СЦП: тмѫ вєѣкѫ ꙗазгѡнѧ сѣпрѡтивнаго врага 'разпръскващ всяка тъма на съпротивния враг'.

Глаголът ѹмнѧѧтн не е отбелязан сред старобългарските паметници, използвани от Айтцетмюлер. В Старобългарския речник на ИБЕ, който се работи под редакцията на проф. Дора Иванова-Мирчева, глаголът е регистриран в Енинския апостол: х҃ѣ бѣ̀ жнзнь нашѫ ѹмнѧн 7б. 1—3. Този рядък глагол със значение 'управлявам, напътствувам, омирявам' е цитиран от Миклошич в следните примери: ѹмнѧнвъ ꙗадъı вса и мнрь вьсь ѹмнѧн. В СЦП текстът е аналогичен: странъı вса ѹмнѧн.

Тип В. Нова лексика (4). За критерий при определяне на този лексикален тип е спазван принципът „наличие или отсъствие“ на тези думи в старобългарските паметници до XI в., както и в по-късните преписи на старобългарските книжовници.

От казаното дотук може да се обобщи следното:

1. Независимо от частичните отклонения[15] Службата на цар Петър е запазила словното богатство на оригинала.

2. Лексикалното прикритие с ББ и преславската принадлежност на редките думи потвърждават, че СЦП е дело на преславския книжовен център. Друго потвърждение за източнобългарския характер на лексиката е предпочитанието на лексикалните варианти: вєлнкъ, домъ, жнзнь, страна пред тези на западнобългарските вєлнн, храмь, жнвотъ и ѩзъıкъ[16].

3. Въпреки всичко, без да се разглеждат в съпоставителен план синтактично-морфологичните и стилистичните особености, не бива да приемаме безрезервно СЦП за дело на Презвитер Козма.

В азбучния словник (вж. приложение II) срещу основната форма на лексемата, която е използувана веднъж, се посочва мястото ѝ в текста (страница и ред), а за многократно употребените суми се подчертава фреквентността им. За случаите, които могат да породят недоразумения при определяне на граматичната категория към която се отнасят, са дадени кратки обяснения, напр.: н — може да бъде числително, съюз или местомение; вьсь — местоимение, съществително име, а мощтн — глагол или същетвително.

ПРИЛОЖЕНИЯ

I — **Таблица № 1**

	словоупотреби	словоформи	у Козма	∅ у Козма	числителни
А	5	2	1	1	1
Б	17	11	7	4	–
В	34	18	17	1	–
Г	7	6	4	2	–
Д	11	9	6	3	1
Ж	3	2	4	–	–
S	3	3	4	1	1
З	8	7	5	2	–
Н	28	11	5	6	1
К	8	5	3	2	–
Л	5	5	3	2	1
М	18	9	7	2	–
N	22	18	17	1	–
О	20	8	5	3	–

ПРИЛОЖЕНИЯ

I — **Таблица № 1**

	словоупотреби	словоформи	у Козма	∅ у Козма	числителни
П	62	31	23	8	–
Р	4	4	2	2	–
С	46	22	16	6	–
Т	25	9	9	–	–
У	16	13	9	4	–
Х	2	2	2	–	–
Ц	12	4	4	–	–
Ч	5	4	4	–	–
Ѩ	10	3	3	–	–
Ѥ	1	1	1	–	–
◊	4	4	–	1	–
25	373	208	157	51	6

II — СЛОВНИК НА СЛУЖБАТА ЗА ЦАР ПЕТЪР ПО ДРАГАНОВИЯ МИНЕЙ

а мисл. 384.4
азъ мест. (4)
бѣздѣна 387.5
блаженъ 388.17
бльгарнинъ 387.2˜3
бо съюз 388.18
богатьство 388.15
богъ (4)
бокъ 388.9
братнѧ 388.19
боурѧ 389.28
бꙑти (4)
бѣда 388.6
велнкъ 388.6
виднмъ (2)
видѣти 388.6
владꙑка (3)
властель 388.17
влъна 389.28
врагъ (3)
врьховьнъ 388.22
врѣмѧ 389.26
въ (7)
възбранѧти 388.23
възлюбити 388.4
въснѧти 388.9
вьсь мест. (3)
вьсѣкъ (3)
вѣкъ 388.15.
вѣра (2)
вѣчьнъ 390.11
генарь 387.1
глава 389.24
гласъ (2)
гробъ 387.10
грѣшьнъ 388.11
гржѧти 389.29
д числ. 390.8
да с. 387.11
давъıдъ 388.20
дароватн (2)
доброта 388.12
добрь 389.25—26
домъ 388.15
дьнь 387.4
дьньсь (2)
жнзнь (2)
жити 388.4
s числ. 387.4
sвѣздѧ 388.9
sѣло 388.7
за 387.8
застѫпьнникъ 387.7
заштнти 389.10
землѧ (2)
земьнъ 388.9
зълъ 390.10
зьрѣти 389.25
и числ. 389.4
и съюз (15)
мест. (2)
нз (2)
нзбавити 389.30
нзбавити сѧ 390.10˜11
нздранль 387.5
нзобнльнъ 390.10
никъ (3)
нрмосъ (3)
испросити 390.10
источати 389.4
како 389.24
камъıкъ 388.23

II – СЛОВНИК НА СЛУЖБАТА ЗА ЦАР ПЕТЪР ПО ДРАГАНОВИЯ МИНЕЙ

канонъ 387.4
коньчатн 388.8
къ (4)
Λ числ. 387.1
лѣпота 388.12
лѣто 388.10
любьзно 389.10
людние 387.9
мнръ 388.4
молитва 387.8
молитн 387.8
молитн сѧ 390.12
моштн глаг. (2)
мъı (6)
мъıсльно 387.10
мьньнн 387.1
на (5)
належатн 388.6^7
напасть (2)
нашь (2)
не (7)
небо 390.11
невиднмь 389.30
нъıнѣ (3)
0 предл. 388.15
обитель 389.7
обичан 389.25
окоѵшатн сѧ 388.11
останькъ (2)
отъ (5)
отьць (7)
памѧтъ (2)
петръ (16)
пламъı 389.4
по (5)
помазатн 388.20
порѫчнтн 388.20
послѣдьнъ 388.10
похвалнтн (2)
правъ 388.14
правьда 388.15
праздьноватн 389.6
прнзьрѣтн 387.9
прнпматн (2)
прнсно 389.9
проповѣдѣтн 388.19
пророкъ 388.14
прорѣштн 388.14
просптн 387.10
прославптн 387.11
протнвьнь 387.8
процвнстн 388.14
прѣблажьнь (2)
прѣбъıватн 388.4
прѣвелнкъ 389.28–29
прѣжде (3)
прѣзьрѣтн (3)
прѣподобънъ 389.6
прѣсвѧтъ (2)
прѣстатн (2)
прѣчьстьнь 387.10
пѣснь (3)
радоватн сѧ 389.6
разгоннтн 388.10
родъ 388.14
рѣка 388.23
свон (4)
свѣтнльна 390.8
свѣтьлъ 388.9
свѧтъ (3)
себе (12)
скоро 389.30
слава 388.14
славптн 388.18
слово 388.13
стнхнра 390.8
стопа 387.5
страна 388.5
соѵгобъ 388.17
соѵхъ 387.4
съ (2)
съблюдатн 388.21
събъıтн сѧ 388.16
съзьдатн 388.22
съпменьннкъ 388.23
съпротнвьнъ (3)
сь мест. (5)
сьде (2)
тако (3)
тамо (2)
твон (4)
творптн (2)
то 388.7
тажде 390.8
тъма 388.10
тъı мест. 10
тѣмьже 388.12
оѵ предл. 390.12
оѵдобъ 389.22
оѵже (2)
оѵлоѵчнтн (2)
оѵмнрптн 388.5

II — СЛОВНИК НА СЛУЖБАТА ЗА ЦАР ПЕТЪР ПО ДРАГАНОВИЯ МИНЕЙ

оумъ (2)
оуньнн 388.19
оускорнтн 388.6
оуста 388.11
оуставъ 389.26
оутверьднтн 388.24
оучасненнıе 387.11
оучаснитн 389.25
хвала 388.13
ходнтн 387.4—5
црькъı 388.22
цѣсарь (9)
цѣсарьство 388.17
цѣсарьствоватн 388.18
чнньı 389.6
человѣкъ 389.22
чьстьнъ (2)
чадо 389.9
ıавнтн сѧ 388.9
ıако (5)
ıакоже (4)
ıеже 389.26
0 числ. 389.22

ЛИТЕРАТУРА

[1] Григорович, В., Статьи касающиеся древняго словянского языка. Казан, 1852, 92—94 и Изслѣдования о древних памятниках т. I—II, 1852, с. 26; Архимандрит Леонид, Славяно-сербскаях книгохранилища на святой Афонской горе, 1875, с. 64; Срезневски И. И., Сведения и заметки № 68, СПб, 1876, с. 417; Ангелов, Б. и Генов, М., История на българската литература — с примери и библиография, Т. 2, 1922, 160—161; Успенский, П., Второе путешествие по святой горе Афонской в годы 1859 и 1861 и описание скитов афонских, М., 1880, 190—3.

[2] Мечев, К., Заметки к биографии Пресвитера Козма; Bulgarian Historical Reveu, 1980, № 2, с. 86; Бегунов, Ю. К., Козма Презвитер, 1973, с. 254.

[3] Мирчева, Д., Йоан Екзарх Български — Слова, 1971, Т. 1.

[4] По данни от Архива на секция „История на българския език" — ИБЕ.

[5] Мечев, К., Вопли на народното страдание — в. „Плиска, Мадара, Преслав" бр. 8, 8.XII.1980, с. 7.

[6] Иванов, Й., Български старини от Македония, 1908, с. 84—86; 1931 и 1970, 387—390.

[7] Дуйчев, И., Из старата българска книжнина, 1943, с. 98, с. 222.

[8] Давидов, А., Речник-индекс на Презвитер Козма, 1976.

[9] Sadnik, L.—Aitzetmüller, R., Handwörterbuch zu den Altkirchen slavischen Texten, Heidelberg, 1955.

[10] Ягич, В., Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковно-славянском переводе по рукописями 1095—1097. СПб, 1886, с. 78.

[11] Miklosich, Fr., Lexikon paleoslovenica-greko-latinum, Vindobonae, 1862—1865.

[12] Етимологический словарь славянских языков. М., № 2, 1975, с. 170 и Срезневски И. И., Материалы для словаря древнерусскаго языка, СПб, 1893, с. 143.

[13] По данни от етимологичния архив на ИБЕ.

[14] Черноризец Храбър, О писменехь, 1980, с. 130.

[15] ГЕНАРЬ е лексикален архаизъм; ЗАЩТИТИ е познат от Син. евхологий, а ОУСКОРИТИ срещаме в „Хомилиата на Епифаний за слизането в ада", изд. през 1975 от Д. Мирчева и Ж. Икономова.

[16] Давидов, А., Някои лексикални варианти в „Беседа против богомилите" от Презвитер Козма — Изследвания върху историята и диалектите на български език (Сб. в памет на чл.кор. Кирил Мирчев), 1979, 120—124.